

УДК 159.922.6

І. С. Похиленко**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАДАННЯ
РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ**

У статті досліджено історико-соціальні засади виникнення та розвитку ритуальних послуг. З'ясовано зміст терміну «ритуальні послуги» через розкриття його складових, проаналізовано наукові підходи та правове закріплення в положеннях Податкового кодексу України, Закону України «Про поховання та похоронну справу», розкрито соціально-психологічні аспекти надання ритуальних послуг.

Ключові слова: поховання, ритуальні послуги, ритуальна служба.

В статье исследовано историко-социальные основы возникновения и развития ритуальных услуг. Выяснено содержание термина «ритуальные услуги» посредством раскрытия его составляющих, проанализированы научные подходы и правовое регулирование в положениях Налогового кодекса Украины, Закона Украины «О погребении и похоронном деле», раскрыты социальные и психологические аспекты предоставления ритуальных услуг.

Ключевые слова: погребение, ритуальные услуги, ритуальная служба.

The article shows historical bases of the emergence and development of funeral services. It studies the content of the term «funeral services» by disclosing its component; analyses scientific approaches and legal consolidation of the provisions in terms of the Tax Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On the burial and funeral business»; reveals social and psychological aspects of funeral services.

Keywords: burial, funeral services, ritual services.

Постановка проблеми. Втрата близьких – на жаль, неминучий супутник життя. І, що особливо важливо, смерть близького – це одне з найтрагічніших подій у житті людини і важке випробування, що залишає глибокий слід, а іноді шрам у її душі. Відповідно до шкали життєвих змін Т. Холмса і Р. Рейха (1967) події, пов'язані

з втратами, займають найвищі позиції за ступенем стресогенності. Розповідають, що «коли знаменитий радянський психолог О. М. Леонт'єв запитав у філософа Мераба Мамардашвілі: «З чого починається людина?», – той, не замислюючись, відповів: «З плачу за померлим» [8, с. 201-202].

Аналіз досліджень і публікацій. Філософи М. А. Булгаков, Н. А. Бердяєв, Н. Ф. Федоров, І. В. Карсавін із позиції кардіогнозіса (духовної гігієни людського спілкування) розглядали емоційно-етичну проекцію смерті на людське буття, підкреслюючи моральний пріоритет (любові, милосердя, поваги) до долі будь-якої особистості. З позиції ірраціонального підходу (А. Шопенгауер, Н. Гартман, Ф. Ніцше) смерть інтерпретували як істину життя в останній інстанції. У контексті космізації смерті (Е. В. Ільєнко), смерть фіксується як гра космічних сил, накопичення ентропії, є мірою дезорганізації, розпаду. Аналіз психологічних складових смерті (В. Налімов) репрезентує цей феномен із точки зору деперсоналізації свідомості. М. Мамардашвілі визначає смерть як фундаментальний символ свідомості. Ф. Арьєс, М. Вовель зробили спробу типологізації культур, де критерієм є ставлення до смерті. Проте когнітивна ніша смерті виявилася незаповненою. Запити сучасної практики випереджають теоретичне осмислення проблеми. Зупинимось більш детально на проблемі соціально-психологічної ідентифікації смерті, розглянемо її в контексті повсякденності з позицій різних ритуальних поховальних практик.

Мета статті: проаналізувати особливості соціально-психологічних аспектів надання ритуальних послуг.

Виклад основного матеріалу. На ранніх етапах розвитку суспільства велику роль у становленні інституту надання ритуальних послуг відіграла община, яка контролювала і координувала діяльність людей у похоронній сфері. На цьому етапі відбувається процес формування особливого ритуалу похоронів і технологій поховання, з'являється спеціальна похоронна атрибутика і символіка, а також особливі місця, призначені для поховання померлих.

Із посиленням впливу церкви на соціальне і політичне життя суспільства, функція соціальної регуляції і контролю в ритуально-похоронній сфері переходить до рук церковної влади. Упродовж декількох століть церква отримує монополію на поховання померлих і стає невід'ємним елементом інституту ритуально-похоронної справи. У зв'язку із збільшенням ролі права і прийнят-

тям ряду законодавчих актів, що по-новому визначають порядок ведення кладовищенського господарства, функція контролю частково переходить до держави. На цьому етапі відбувається обмеження впливу церкви з боку держави на світське життя, а отже, на ритуальні послуги як на елемент соціальної системи суспільства. Черговий стрибок в еволюції інституту ритуальних послуг стався з появою на Україні перших похоронних агентств, що пропонували широкий асортимент похоронного приладдя і траурних ходів, що задавали в організації певну моду. Виникає тенденція тяжіння до цивільних (світських) похоронів, законодавчо закріплюється їх офіційна процедура. Крім того, важливим кроком на шляху до інституціоналізації ритуальних послуг стала поява цілого співтовариства людей, які професійно займалися організацією і проведенням похоронів.

На наступному етапі розвитку інституту ритуальних послуг відбувається витіснення церкви зі сфери ритуально-похоронного обслуговування, повний перехід функцій регулювання і контролю взаємовідносин людей від церкви до держави. Позбавлення церкви впливу на обряд і культуру поховання сприяло виникненню цивільних похоронів і обслуговуючих їх установ. Організацією похоронів і їх проведенням стали займатися спеціалізовані підприємства житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення.

Початком сучасного етапу інституціоналізації ритуально-похоронної справи стало руйнування соціалістичного порядку і глибокі перетворення системи власності, які сприяли кардинальній трансформації усього інституту ритуальних послуг. Цей етап його розвитку знаменується ліквідацією монополії держави і делегуванням частини функцій регулювання і контролю в похоронній сфері органам місцевого самоврядування.

Розвиток України в пострадянський період під гаслом ринкової економіки призвів до комерціалізації похоронної справи. Діяльність із надання ритуальних послуг населенню і виконанню робіт у сфері поховання стає підприємницькою.

Перехід України до ринкових умов позитивно вплинув на розвиток похоронної галузі: збільшилася кількість ритуальних служб, істотно розширився асортимент послуг, зник дефіцит предметів похоронного призначення, з'явилися нові об'єкти траурної обрядовості, крематорії, нові форми і методи обслуговування. Так,

в Україні протягом 2015 року ритуальні послуги населенню надавали 527 ритуальних служб та 2316 суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність на договірних засадах із ритуальними службами.

Протягом 2015 року в Україні ритуальними службами поховано майже 490 тис. померлих осіб, що становить 80% від загальної кількості померлих, яка за статистичними даними, наданими Державною службою статистики України за 2015 рік, становить 593 тис. осіб.

Ритуальними службами, що створені органами місцевого самоврядування та їх виконавчими органами відповідно до статей 8, 9 Закону України «Про поховання та похоронну справу», протягом минулого року надано населенню ритуальних послуг та реалізовано предметів ритуальної належності на загальну суму майже 848 млн грн, що на 23% більше порівняно з 2014 роком.

Ритуальні послуги населенню протягом минулого 2015 року надавали 2316 суб'єктів господарювання різних форм власності на договірних засадах із ритуальними службами, із яких: 364 підприємств комунальної форми власності, 815 підприємств приватної форми власності та 1137 окремих підприємців.

У населених пунктах України розміщено майже 32 тис. місць поховань, із яких благоустроєні 26 тис. місць поховань (81%). Повністю благоустроєні кладовища в Івано-Франківській (100%) та Чернівецькій (100%) областях, у той час як у Київській області благоустроєні лише 16% кладовищ, а у Волинській області – 49%.

При цьому 3 тис. місць поховань розташовані в містах та селищах та 29 тис. – у сільській місцевості.

На сьогодні в населених пунктах України існує необхідність у будівництві 551 місць поховань, при цьому поховано шляхом кремації 24 тис. померлих осіб, що складає лише 5% від загальної кількості похованих померлих. Поховання шляхом кремації здійснюють лише в містах Києві, Одесі та Харкові, де функціонують крематорії.

Середня вартість одного поховання в Україні за 2015 рік склала 3260 грн, що на 23% більше порівняно з 2014 роком (2653 грн). Найвищий показник середньої вартості поховання відзначимо в містах Києві (6795 грн), Львівській (4100 грн) та Житомирській (5607 грн) областях, тоді як найнижчий – у Дніпропетровській (1807 грн) області [13].

Отже, у зв'язку із зміною в Україні наприкінці 20-го століття політичного та соціально-економічного курсу відбулись певні реформи, які сприяли зміні в наданні ритуальних послуг. В умовах сьогодення надання ритуальних послуг є стійким комплексом формальних і неформальних правил, норм, традицій, що регулюють діяльність, змістовно орієнтовану на надання юридичних, ритуальних, обрядових та інших супутніх послуг, пов'язаних із виробництвом ритуальної продукції та аксесуарів, на створення й експлуатацію об'єктів похоронного призначення, меморіалів, а також на організацію та проведення поховання.

Зупинимось детальніше на терміні «ритуальні послуги» та його складових. У тлумачних словниках ритуал – це порядок обрядових дій під час здійснення якого-небудь релігійного акту. Крім того, під ритуалом можна розуміти індивідуальну або колективну дію, яка несе соціальне навантаження і відрізняється певною повторюваністю елементів [6, с. 395]. Ритуал – це і сукупність обрядів, що супроводжують релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення. Також це вироблений звичаєм або запроваджений порядок здійснення чого-небудь; церемонія, церемоніал [12, с. 544].

Культуроантропологи, етнологи, етнографи під ритуалом розуміють певні встановлені соціально санкціоновані дії, що відбуваються з метою впливу на дійсність і мають символічний характер [5, с. 132-133]. У зв'язку з цим заслуговує на увагу визначення ритуалу Р. і К. Берндтів, які розглядали його як якесь релігійне або магічне дійство, що має певний символічний сенс і стилістику. Метою ритуалів є досягнення бажаних цілей у загробному або земного житті [2, с. 190]. Е. Дюркгейм розглядав ритуал у руслі функціоналістської традиції і визначав його як продукт соціальної діяльності, основну функцію якого він бачив у створенні і підтримці соціального порядку [4, с.186].

Вивчаючи різні літературні джерела, можна сказати, що існує чимало підходів до визначення сутності поняття «послуга». Багато в чому це пояснюється тим, що сфера послуг має полісемантичний характер, включає різні види діяльності. Проаналізувавши визначення сутності поняття «послуга», можна зазначити, що більшість авторів уважають, що послуга – це діяльність [10, с. 748; 25, с. 25], інша група авторів дотримується позиції, що послуга – це економічне благо [9, с. 7]. Як відомо, економічне благо – це найбільш широке поняття, бо воно являє собою все те, що виробляється,

створюється і використовується в економіці, отже, воно не може чітко розкрити сутність поняття «послуга». Варто зазначити, що послугу розуміють і як різновид товару [7, с. 413].

Також послуга має власну структуру, яка завжди містить такі компоненти [15, с. 295; 366-378]: потреба; мета; мотив діяльності; сам процес діяльності; предмет, на який вона націлена; засоби, спрямовані на досягнення мети; результат діяльності.

Слід зазначити, що ці підходи знайшли своє відображення в положенні чинного законодавства. Правовому регулюванню надання ритуальних послуг присвячені положення Закону України «Про поховання та похоронну справу» (далі – Закон). Так, відповідно до статті 2 цього Закону під ритуальними послугами слід розуміти послуги, пов'язані з організацією поховання та облаштуванням місця поховання.

Якщо звернутись до національного класифікатора України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності», затвердженим наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 N 457, то там організування поховань і надання суміжних послуг включає: поховання та кремацію трупів людей або тварин (підготовку тіла для поховання або кремації, бальзамування та надання інших похоронних послуг, поховання або кремацію, оренду обладнаного місця в ритуальних залах), оренду або продаж місць на цвинтарі, догляд за могилами та мавзолеями.

Проте найбільш детальне визначення можна знайти в положеннях статті 197 Податкового кодексу України, де під постачанням послуг із поховання та постачання ритуальних товарів державними та комунальними службами, слід розуміти:

- а) виклик агента ритуальної служби для оформлення замовлення на організацію та проведення поховання;
- б) оформлення медичної довідки про причини смерті;
- в) доставка замовникові ритуальних атрибутів для організації поховання;
- г) навантаження, розвантаження та перенесення ритуальних атрибутів;
- г) транспортні послуги, що надаються у процесі організації поховання;
- д) продаж стандартної труни;

е) продаж контейнера для перевезення оцинкованої труни; запаювання оцинкованої труни;

є) утримання тіл померлих у холодильних камерах понад норму перебування (після смерті в лікувальному закладі, а також тих, що померли вдома чи інших місцях);

ж) послуги з підготовки тіла покійного до поховання або кремації (послуги перукаря та косметолога, обмивання, бальзамування, укладання в труну);

з) копання могили;

и) перенесення труни з тілом покійного (додому, до квартири в багатоповерховому будинку, до моргу; з дому, квартири, моргу тощо до місця поховання);

і) музичний супровід обряду поховання;

ї) проведення громадянської панахиди;

й) послуги організатора обряду поховання;

к) виготовлення та встановлення металевої намогильної таблички, хреста, надголовника або тимчасового пам'ятного знака;

л) продаж стандартних похоронних вінків і траурних стрічок для них;

м) організація відправлення труни з тілом покійного чи урни з прахом покійного за кордон;

н) у разі проведення підпоховання в могилу послуги з демонтажу елементів існуючого надгробка (пам'ятника) та їх установка;

о) написання тексту на траурній стрічці;

п) кремація;

р) продаж урни;

с) продаж кубка для урни;

т) поховання урни з прахом у могилу, у колумбарії, розвіювання праху.

Необхідно відзначити, що крім перерахованих, похоронні підприємства надають додаткові види послуг, такі як юридичні, консультаційні (роз'яснення виконавцю волі особи, яка померла його прав і обов'язків, порядку поховання), а також інформаційні послуги (повідомлення родичів померлого та інших близьких йому осіб про його смерть).

Виходячи з вищевикладеного, під ритуальними послугами слід розуміти діяльність підприємств похоронного призначення з поховання тіл померлих або загиблих, проведення похорону і заходів щодо збереження пам'яті про померлих, утримання місць

поховань, обумовлені потребами зацікавленої особи, провести поховання померлого за його останньою волею, релігійними, національними звичаями і традиціями.

Проаналізуємо соціально-психологічні аспекти надання ритуальних послуг. Одним із таких аспектів є включення смерті в соціальне життя. На думку А. Байбурина [1, с. 101], фізична смерть не дорівнює соціальній. Для того щоб людина стала мертвою і в соціальному плані необхідно зробити спеціальне перетворення, що і є метою, і сенсом ритуальних послуг. Ритуал є штучним механізмом соціалізації природних процесів, механізмом, який сприяє їхньому включенню в суспільне життя. Саме завдяки похоронному ритуалу смерть набуває штучної сутності, стає явищем соціокультурної сфери.

Ритуал поховання є одним із ритуалів переходу, суть якого полягає у зміні статусу людини. Поняття «ритуал переходу» було введено в 1909 році французьким антропологом Арнольдом Ван Геннепом [3], який розглядав у якості ритуалів переходу церемонії, пов'язані з народженням, статевим дозріванням, вступом у шлюб і смерть. А. Ван Геннеп виділяє три стадії ритуалу переходу: 1) відділення, відмова від старої ідентичності; 2) проміжна стадія, нейтральна зона між ідентичностями, коли старий статус уже анульований, а новий ще не набуто; 3) набуття нового статусу.

Щодо ритуалу поховання, то ці стадії виглядають так: 1. Перша стадія ритуалу поховання спрямована на те, щоб наділити померлого вторинними ознаками смерті (первинною ознакою є сам факт смерті), вона включає знімання «живого» одягу, обмивання, надягання «смертної» одежі тощо. 2. Друга стадія ритуалу поховання – це підготовка безпосередньо до переміщення у світ мертвих, тобто організація похорону, придбання труни та іншого ритуального приладдя, відспівування, церемонія прощання, транспортування тіла померлого на цвинтар. Весь цей час померлий знаходиться між двома ідентичностями – він уже не живий, але ще й не мертвий. 3. Третя, заключна стадія ритуалу поховання – це приміщення тіла померлого в землю і наділення його статусом предка. Статус предка присвоюється, коли в процесі проголошення надгробної промови спогади по «секулярному живому» трансформуються в уявлення по «сакральному мертвому» [14]. Помини – це святкування успішного переходу в потойбічний світ.

Важливе значення має соціально-психологічна підтримка людей, які пережили втрату близької людини. Турбота про близьких і родичів покійного, їх психологічна підтримка є соціально значущим обов'язком людей, зайнятих наданням похоронних послуг. У зв'язку з цим у якості важливого напрямку діяльності похоронних служб слід виділити психологічну та організаційну допомогу, створення сприятливого психологічного клімату, підтримку і дотримання стилю шанобливого, гідного й уважного поводження.

Ще один соціально-психологічний аспект надання ритуальних послуг носить терапевтичний характер. Як пише Томас Шефф, антрополози зазвичай не враховують емоції під час визначення ритуалу, тоді як ритуал є засобом, що допомагає впоратися з емоціями [17, р. 483-505]. Ритуали переходу пов'язані з переміщенням із одного соціального статусу в інший, а це завжди супроводжується емоціями, пов'язаними з втратою колишніх відносин і страхом прийняття нового статусу. Біль від смерті близької людини призводить до виникнення похоронного ритуалу. Томас Шефф, спираючись на теорію катарсису Зигмунда Фрейда, представляє поховання як своєрідну терапевтичну процедуру, яка допомагає встановити правильну дистанцію щодо факту смерті і нетравматично переводить сильний емоційний підйом, викликаний смертю близької людини, у ритуальне оплакування померлого. Основну увагу Т. Шефф приділяє механізмам дистанціювання. У разі поховання ними є віра в надприродні сили і загробне життя, церемонії прощання і т. д.

Важливим соціально-психологічним моментом надання ритуальних послуг є їх обов'язковий характер. Імперативна або примусова природа поховання має особливе значення в контексті цього дослідження. Надання ритуальних послуг – це правила, які визначають, що має робити співтовариство в разі випадання з його структури одного із членів. У такому розумінні ритуальні послуги аналогічні тому, що Мері Дуглас називає інститутом предків. У роботі «Як думають інститути» (How Institutions Think) М. Дуглас, даючи визначення інституту, виділяє в його розумінні когнітивний компонент: інститути представляються як те, за допомогою чого людям легко мислити, що вкорінене в розумові конструкції людей і знижує їх енергетично-метальні витрати [16]. Інститути утворюються в тих точках, де людям потрібно полегшити можливість координації. Надалі люди починають ними користуватися не

замислюючись. І тому виникає враження, що рішення насправді ухвалюються не людьми, а інститутами.

Надання ритуальних послуг – один із таких інститутів, який укорінений у розумові конструкції населення, від якого не прийнято відхилятися. Через здійснення поховання всі люди конституують себе як єдине співтовариство. Примусовість поховання властива всім культурам. Поводження з померлими членами спільноти ніде не є простою утилізацією тіл, це завжди сакральна і соціально значуща діяльність.

Крім того, слід звернути увагу на таку соціально-психологічну складову надання ритуальних послуг як меморіальну. Меморіальна функція покликана сприяти збереженню пам'яті про померлих або загиблих і місцях їх поховань. Розглядаючи надання ритуальних послуг як стійкий комплекс формальних і неформальних практик, слід підкреслити значимість функції соціалізації та наступності поколінь, що реалізується в забезпеченні наступності суспільного досвіду за допомогою інтегрування людей у єдині соціокультурні континууми, спільне культурне поле.

Також інститут надання ритуальних послуг відіграє важливу роль у закріпленні існуючих у суспільстві соціальних відмінностей. Функція стратифікації дозволяє виявити нові підстави соціально-економічного розшарування суспільства.

Враховуючи вищевикладене, можна прийти до такого **висновку**, що надання ритуальних послуг – це вид суспільної діяльності, пов'язаний із організацією поховання та облаштуванням місця поховання. Ця діяльність знаходить прояв у таких соціально-психологічних аспектах життєдіяльності людей як включення смерті в соціальне життя, соціально-психологічній підтримці людей, які переживають втрату близької людини. Надання ритуальних послуг має обов'язковий характер, воно несе терапевтичний ефект, сприяє збереженню пам'яті про померлих або загиблих у місцях їхніх поховань, відіграє важливу роль у закріпленні існуючих у суспільстві соціальних відмінностей.

Викладені у статті дані не вичерпують усіх аспектів надання ритуальних послуг, навпаки, вони є лише вихідною ланкою для майбутніх досліджень. Тому перспективою подальших розвідок у цьому напрямі є детальне вивчення функцій ритуальних послуг, а також їх структурних компонентів.

Література:

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. СПб. Наука, 1993. – 242 с.
2. Будагов Р. А. История слов в истории общества. М. : Просвещение, 1971. – 272 с.
3. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Научное издание. Перевод с французского Ю. В. Ивановой, А. В. Покровской. Послесловие Ю. В. Ивановой. – Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – Российская академия наук. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Серия «Этнографическая библиотека».
4. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология / пер. с англ., нем., фр.; сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. М. : Канон, 1998.
5. Ионии Л. Г. Социология культуры М. : Изд. корпорация «Логос», 1996.
6. Лоусон Т., Брод Д. Социология. А-Я: Словарь-справочник / пер. с англ. К. С. Ткаченко. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 395.
7. Маркс К. Соч. 2-е изд. Т. 26. Ч. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственное изд-во политической литературы, 1962. – 509 с.
8. Моховиков А. Н. Телефонное консультирование. М. : Смысл, 1999. – С. 201–210.
9. Організація і технологія надання послуг: навч. посібник / В. В. Апопій, І. І. Олексин, Н.О. Шутовська, Т. В. Футало / За ред. В. В. Апопія. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 312 с.
10. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг; пер. с англ. – 2-е изд. – М., СПб., К. : Издательский дом «Вильямс», 1999. – 1056 с.
11. Управление и организация в сфере услуг. Теория и практика / К. Хаксевер, Б. Рендер, Р. Рассел, Р. Мердик. – СПб., 2002. – 752 с.
12. Словник української мови: в 11 томах. – Том 8, 1977.
13. Стан галузі поховання в Україні за 2015 рік// <http://www.minregion.gov.ua/press/news/stan-galuzi-pohovannya-v-ukrayini-za-2015-rik/>.
14. Уорнер, Уильям Ллойд. Живые и мертвые / У. Л. Уорнер... М.; СПб. : Университетская книга, 2000. – 671 с.
15. Філософія. Курс лекцій : навч. посібник / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. – К. : Либідь, 1991. – 456 с.
16. Douglas M. How Institutions Think. London: Routledge & Kegan Paul. – 1986
17. Scheff T. J. The Distancing of Emotion in Ritual. // Current Anthropology. – 1977. – P. 483-505.